

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 930.85(477)

<http://doi.org/10.5281/zenodo.1476164>**Г. В. Скрипчук**

кандидат історичних наук,

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (Харків)

РАДЯНСЬКИЙ СПАДОК В КУЛЬТУРІ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ 1980-х – 1992 рр.

У статті висвітлюється загальний стан культурної сфери України на час розпаду СРСР та отримання нею державної незалежності (1991 р.). Більш детально аналізується інфраструктура української культури та мережа культурних закладів.

Ключові слова: культура України, радянський спадок культури, незалежність, інфраструктура культури, культурна сфера.

В статье освещается общее состояние культурной сферы Украины на время распада СССР и обретения ею государственной независимости (1991 г.). Более подробно анализируется инфраструктура украинской культуры и сеть культурных учреждений.

Ключевые слова: культура Украины, советское наследие культуры, независимость, инфраструктура культуры, культурная сфера.

In the article the general state cultural sphere in Ukraine at the time of the Soviet collapse and receiving her state independence (1991). A more detailed analysis of the infrastructure network of Ukrainian culture and cultural institutions. Remembering the horror and pain of those inhuman conditions in which workers find themselves cultural sphere, institutions and enterprise culture in the first years of independence necessary to clarify the objective and subjective reasons for this state of affairs. Of things that we see was caused by a complex of factors that should be sought in the Soviet past, and multiculturalism and civilizational enigma of the Ukrainian reality, and in the absence of a clear understanding of what should be the future and how it should be built.

Key words: culture of Ukraine, the Soviet legacy of culture, independence, infrastructure, culture, cultural sphere.

Постановка проблеми. Незалежність держави завжди вимірюється її залежністю від культури – для третього тисячоліття це вже не метафора, а стратегія. Культурна політика незалежної України в перше десятиліття її існування формувалась у складних політичних, економічних, історико-культурних обставинах. У цей час почався новий етап розвитку українського суспільства. Україна стала суверенною демократичною державою, почалися радикальні реформи. Ми можемо говорити про те, що в суспільстві склалася насправді нова соціокультурна ситуація, яка характеризується іншими соціально-економічними умовами, формами власності, характером стосунків між людьми, соціальною структурою, системою цінностей. У той же час серйозно впливає на всі сфери суспільного життя економічна криза, яку переживає наша Україна в кінці ХХ століття.

Згадуючи із жахом і болем ті нелюдські умови, в яких опинилися працівники культурної сфери, заклади й підприємства культури в перші роки незалежності, треба

з'ясувати об'єктивні та суб'єктивні причини такого стану речей. Забігаючи наперед, слід відзначити, що культурні процеси в незалежній Україні розвивалися не зовсім тим шляхом, який передбачався в останні роки «перебудови» освітянами, літераторами, діячами культури, усією соціально активною та національно свідомою інтелігенцією. Як показала подальша практика, цей розвиток мав чималі викривлення, робив неочікувані оберти, призводив до протилежних наслідків. Стан речей, який ми спостерігаємо, був зумовлений цілим комплексом чинників, які слід шукати і в радянському минулому, і в полікультурності та цивілізаційній багатоплановості самої української дійсності, і у відсутності чіткого розуміння того, яким має бути майбутнє і як його треба будувати.

Аналізуючи стан культурної сфери УРСР на час фінальної стадії так званої горбачовської «перебудови», якою закінчилось існування СРСР наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., численні аналітики, вчені, самі діячі культури, літературні кри-

тики й публіцисти національно свідомого напрямку відзначають як негативні, так і об'єктивно позитивні риси її розвитку. Слід також відзначити, що в суперечностях радянської дійсності деякі явища мали і змішане забарвлення: маючи формально позитивне значення, вони могли обслуговувати ідеологічні інтереси правлячої КПРС, або навпаки, виникаючи внаслідок реалізації глобальних ідеологічних замовлень, давали об'єктивно позитивні результати. Тому, розглядаючи основні риси розвитку та стан пізньорадянської культури у 1991 р., треба враховувати і ці суперечності, і приховане значення деяких соціально-культурних явищ.

Аналіз досліджень і публікацій. Отже, культура України періоду 1980-х – початку 1990-х років розглядалася в різних контекстах і з різного приводу економістами, політологами, соціологами, філософами, культурологами тощо. Про культуру чи окремі її ланки, їх проблеми чи досягнення писали і самі учасники процесу – політичні та громадські діячі, аналітики державних структур, освітяни, діячі культури. Найменший відсоток робіт, висловлювань із приводу сфери культури цього періоду належить, як це видно, саме історикам.

Метою дослідження є комплексний аналіз культурної сфери України в період 1980-х – початку 1990-х років.

Виклад основного матеріалу. Отже, серед відносно позитивних моментів можна назвати, по-перше, широко розвинену інфраструктуру культури, численну мережу культурних закладів [10, с. 55], яка була уніфікованою в межах держави й охоплювала всі територіальні та соціальні групи населення, великі і маленькі міста, селища міського типу, села, окремі підприємства. Серед найчисленніших культурних закладів слід назвати клуби, більшість з яких знаходилась у сільській місцевості, бібліотеки, кінотеатри, потім йшли музеї, історико-культурні заповідники, театри (драматичні, дитячі, музичної комедії), оперні театри та філармонії (в обласних центрах), кіностудії (у Києві, Одесі, Ялті) [1, с. 121–122].

Так, за даними Держстаткомітету, на 1991 р. в Україні було 24 675 закладів клубного типу, з яких 20 779 були розташовані в

сільській місцевості. Кількість місць у цих закладах на 100 чол. населення пересічно складала 12. За даними на 1986 р., у республіканських державних і профспілкових клубних закладах працювали 271,2 тис. колективів художньої самодіяльності, з яких 39,7 тис. – хорового співу, 38,6 тис. музичних, 26,1 тис. драматичних, 24,5 тис. хореографічних, 7,1 тис. образотворче мистецтва тощо [6, с. 206, 208, 213–214; 5, с. 149].

Загальна кількість масових та універсальних бібліотек становила 25 318, у їхніх фондах налічувалося 410,4 млн примірників журналів і книжок. Характерно, що переважна кількість цих бібліотек були в сільській місцевості – 18 595 із фондами в 183,8 млн примірників книжок і журналів, але, вочевидь, більшість бібліотечного фонду – 226,6 млн примірників, перебувала в міських бібліотеках: обласних, наукових, універсальних, вузівських, наукових закладів тощо [6, с. 206]. Останні мали більші можливості і для поповнення своїх фондів, і для отримання різноманітної спеціальної, навчальної, наукової та художньої літератури. На сто чоловік населення в 1991 р. у книжковому фонді бібліотек пересічно припадало 788 примірників [6, с. 213].

Після 1980 р., ще за радянських часів, з'являється стійка тенденція до збільшення кількості театральних установ. Так, у 1980 р. всього професійних театрів (включаючи театри-студії) було 84, у 1985 р. – 89, у 1990 р. – 125, у 1991 р. – 130. Якщо розглядати останній рік, то з числа названих 130 театрів можна відокремити 6 театрів опери і балету (Київ, Харків [6, с. 209–210; 4, с. 10–11; 9, с. 10], Львів, Одеса, Донецьк, Дніпропетровськ), 88 театрів драми та музичної комедії, 36 дитячих та юного глядача. Драматичні театри (як російської, так і української драми), театри юного глядача існували в кожному обласному центрі та в деяких містах обласного підпорядкування. Як підкреслювали автори аналітичного огляду культури України, в пересічному обласному центрі цей набір звужувався до одного музично-драматичного театру зі змішаним російсько-українським репертуаром, а також ТЮГ. Усе, що не вписувалося в цю схему, поступово зникало [7, с. 28]. Ці театри в 1991 р. відвідали загалом 15 млн глядачів.

Водночас у 1991 р. 12,6 млн глядачів відвідали концерти й вистави 43 філармоній і концертних організацій [6, с. 209].

Із 1980 р. простежується і тенденція до зростання кількості музеїв (включаючи філії): у 1980 р. – 167, у 1985 р. – 174, у 1990 р. – 214, у 1991 р. – 225. Розподіл музейних закладів за профілем на 1991 р. був такий: історико-революційних та історичних – 48, меморіальних – 43, краєзнавчих – 69, природничо-наукових – 4, мистецтвознавчих – 59, галузевих – 2 [6, с. 209]. Історичні, художні, меморіальні музеї були в кожному обласному центрі, деяких районних центрах, селищах міського типу та селах, пов'язаних із видатними подіями історії, життям і діяльністю видатних особистостей, народними етнографічними промислами, археологічними пам'ятками. Загальна кількість одиниць зберігання у фондах музеїв дорівнювала 10 млн, з яких через брак експозиційних площ експонувалося не більше 8–10 %. В музейній мережі України працювали майже 11 тисяч співробітників [7, с. 24]. Але більшість музеїв (до 50 %) існували в умовах непристосованих приміщень, часто це були храми, монастирі чи інші приміщення релігійного призначення, на які в 1990-х роках, і досить справедливо, заявили права відповідні релігійні общини. В музеях історичного профілю господарювала формаційна схема, а історія розглядалася лише з позицій марксистсько-ленінської ідеології. Теми, які виходили за межі цієї ідеології у кращому випадку замовчувались, частіше були під повною забороною.

Щодо кількості кіноустановок уже з другої половини 1980-х років набирає силу тенденція до зменшення, яка у 1990-ті рр. набуває катастрофічного характеру. Усього в УРСР кіноустановок із платним показом було в 1980 р. 27,7 тис., а в 1991 р. – 25 тис., з яких у сільській місцевості, відповідно, у 1985 р. – 22,8 тис., у 1991 р. – 20,6 тис. [6, с. 211]. Кількість місць у кінозалах пересічно на 100 чоловік становила у 1991 р. десять [6, с. 213].

Існували, фінансувались державою та володіли чималою матеріальною базою професійні творчі спілки митців за напрямами: літературна, кіномистецька, театра-

льна, художня, народної творчості тощо. Час виникнення цих спілок – 1930-ті роки, коли радянська держава з метою контролю над представниками «вільних мистецтв» створювала відповідні спілки, руйнуючи водночас справжні творчі об'єднання митців, які існували за власними концептуальними принципами. За радянських часів членство у спілці було необхідною умовою для роботи, «ліцензією» на творчість [7, с. 19]. Керівництво спілок знаходилося під ідеологічним контролем КПРС та тиском КДБ. Відтак у спілках було чимало кон'юнктурних кар'єристів, безпринципних людей досить низького фахового рівня. Спілки, в свою чергу, мали розвинену інфраструктуру: видавництва, друковані органи, будинки відпочинку, творчі майстерні тощо. Усе це чимале майно належало спеціально утвореним фондам (Музфонд, Літфонд тощо), які мали статус громадських організацій і нібито самостійно господарювали, хоча насправді утримувались державою.

Існували та навіть деякою мірою підтримувалися державою народні художні промисли, центри керамічного мистецтва, художнього шиття, різьблення тощо.

Була створена та досить ефективно існувала система естетичного виховання дітей і молоді, організації дозвілля, спеціальної культурної освіти: музичні й художні школи, гуртки, колективи самодіяльності, училища культури, інститути культури, театральні інститути, консерваторії тощо.

Так, на 1990/1991 навчальний рік працювали 1204 дитячих музичних шкіл, в яких навчалися 295,2 тис. учнів, 110 дитячих шкіл мистецтв із 32,2 тис. учнів, 126 дитячих художніх шкіл із 20 тис. учнів, 5 хореографічних шкіл із 1,6 тис. учнів, 87 вечірніх шкіл загальної музичної освіти із 14 тис. учнів [6, с. 206].

У радянські часи була створена вертикальна та розгалужена система управління культурою, в центрі якої перебувало міністерство культури, яке безумовно та стовідсотково підпорядковувалось ідеологічним вимогам компартії. Держава опікувалася культурою, фінансувала культуру по всіх її напрямах – від дитячого естетичного виховання до реставрації пам'яток архітектури,

археологічного дослідження стародавніх пам'яток чи будівництва сільських клубів.

Згідно з офіційними статистичними даними, опублікованими вже після здобуття незалежності, державні видатки на соціально-культурні заходи і науку в цілому становили в УРСР у 1980 р. 11 019 млн карб., у 1985 р. – 13 808 млн карб., у 1990 р. – 20 312 млн карб., у 1991 р. – 29 299 млн карб. Із цих коштів на культуру та засоби масової інформації (окремо дані по культурі не публікуються) видавалося: у 1980 р. – 413 млн карб., у 1985 р. – 490 млн карб., у 1990 р. – 727 млн карб., у 1991 р. – 1458 млн карб. [6, с. 36]. Остання цифра свідчить, швидше, не про збільшення реальних видатків на культуру, а про початок тотальної інфляції, яка охопила радянські республіки з початку 1990-х років.

Введення в дію об'єктів соціально-культурного призначення є важливим показником ставлення держави щодо культурної сфери, наявності реального фінансування та елементів культурної політики. Слід відзначити, що у 1980 р. було введено в дію 8 кінотеатрів на 4,3 тис. місць, а в 1991 р. 2 кінотеатри на 1,2 тис. місць. У 1991 р. було також введено в дію 139 клубів та будинків культури на 35,1 тис. місць [6, с. 183].

Не зважаючи на розвинену інфраструктуру культури та її бюджетне утримання вже в радянський період в Україні відзначилась загальносвітова тенденція згасання інтересу до культури, байдужості до культурних надбань значної кількості пересічних громадян. Культура, культурні заклади існували, а численне населення їх не відвідувало, або відвідувало лічені рази, у дитинстві, напівнасилницькими засобами під час проведення планових шкільних екскурсій у краєзнавчі чи художні музеї, запланованого районними управліннями освіти відвідуваннями театру юного глядача або драматичного театру. Наприклад, динаміка відвідування театрів характеризується наступними цифрами: у 1980 р. їх відвідало 19,3 млн, у 1985 р. 20,7 млн, але у 1990 р. вже 17,6 млн, а у 1991 р. 15 млн глядачів. Теж саме стосується і музеїв: у 1980 р. їх відвідало 27,3 млн. чол., у 1985 р. 32,5 млн, у 1990 р. 31,8 млн, у 1991 р. 20,8 млн. Кіль-

кість відвідувань кіносеансів за рік з 1980 по 1991 рр. зменшилась удвічі: так, у 1980 р. загальна кількість відвідувань кіносеансів на рік була 809 млн, в тому числі 16 відвідувань на рік на одного жителя, а в 1991 р., відповідно, 416 млн та пересічно 8 відвідувань на одного жителя на рік [6, с. 211].

Середньостатистична родина останнього року існування СРСР витратила на культуру дуже невеликий відсоток свого сукупного доходу (особливо у порівнянні із харчуванням та непродовольчими товарами). Бюджет родини та відсоток на культурні потреби характеризує культурні потреби пересічного радянського та пострадянського споживача. На культурні послуги (які чітко не диференційовані в статистичних джерелах) родина в середньому витратила 5,4 % сукупного доходу, але, наприклад, на алкогольні напої йшло за явно заниженими даними 2 %, на харчування близько 35 %, на непродовольчі товари – близько 35 % [6, с. 112–113]. Щоб ці цифри були краще зрозумілі в абсолютному грошовому значенні, згадаємо, що в середньому на території України у 1991 р. було надано платних культурних послуг на 609,5 млн. карб, тобто пересічно на одного мешканця на 12 карбованців на рік, або один карбованець на місяць [6, с. 144].

Водночас необхідно відзначити низький рівень оплати праці робітників культурної сфери (один з найнижчих у радянські часи), ця тенденція з успіхом перейшла і розвивалася під час першого десятиріччя незалежності України. Наприклад, середньомісячна грошова заробітна плата складала у 1985 р. по культурі 102,7 карб., по мистецтву 129,1 карб.; у 1985 р. відповідно 107,9 та 140,7 карб.; у 1990 р. 143,2 та 176,6 карб.; у 1991 р. 297,7 та 351,6 карб. Характерно, що середньомісячна заробітна плата робітників і службовців по Україні у 1991 р. була суттєво вищою та складала 474 карб., а, наприклад, у таких великих містах, як Київ та Харків, – 498,8 та 463, 7 карб. відповідно [6, с. 50–51].

Ідеологічне навантаження, нав'язливий державний патерналізм, відсутність творчої свободи, денаціоналізація, або, краще, своєрідна стерилізація національних ознак культури – це основні негативні яви-

ща розвитку культурної сфери України в радянський період.

Ще відомий філософ-екзистенціаліст М. О. Бердяєв писав про те, що комуністична ідеологія перетворилась у справжню релігію, що замінила собою традиційні релігійні вірування народів колишньої Російської імперії. Все населення країни мало «вірувати» у щасливе комуністичне майбутнє та його складові, до яких відносились керівна роль КПРС, соціалістичний лад (насправді державний капіталізм та етатизм), провідне місце в соціальній системі «гегемону» – промислового пролетаріату, підозрілий, але необхідний на практиці (наука, освіта, технічні, інженерні кадри) прошарок – інтелігенція, і, безумовно, соціалістичний інтернаціоналізм, впровадження у життя якого мало закінчитися створенням нової етнічної спільності людей – радянського народу.

Усі ці ідеологеми та кліше мали реалізовуватися на практиці у тому числі і за допомогою так званого культурного будівництва. Культурна сфера в ідеалі мала забезпечувати формування духовності, виховання радянського громадянина – «справжнього будівника комунізму».

Тут ми спостерігаємо декілька складних та повних внутрішнього протиріччя явищ. З одного боку, дійсно, радянська культурна сфера на 1991 р. демократична з точки зору її досяжності пересічним громадянином. Низькі, майже символічні ціни на квитки до театрів і музеїв, дешеві підписки на газети та журнали, дешеві видання класичної літератури – все це робило культурні послуги реально досяжними для будь-кого. Радянська культура демократична із точки зору формальної акцентуації культурних пріоритетів. Це, перш за все, культура трудящих яка будується для трудящих. Виникали та з успіхом існували і вели концертну діяльність численні народні колективи (ансамблі, капели, хори, оркестри, хореографічні групи). Тобто елемент «народного», низового, «з трудящих» походження був важливим для здійснення творчої кар'єри, вільних виступів у ефірі, на концертних майданчиках тощо. Але замість справжньої народної культури фактично проросувалася штучна естрадна псевдонародна культура.

В цій культурі змішувались різноетнічні елементи, вихолощувався справжній її духовний зміст (релігійний, національний) [7, с. 31], створювався ерзац національної народної культури в якій поступово домішували російські (точніше псевдонародні та псевдоросійські складові). Такої долі не уникала жодна національна культура, українська, туркменська, казахська, грузинська, сама російська культура була препарована та кастрована на радянській естраді.

Радянська культура мала відповідну систему цінностей, свої ідеали, своїх героїв, свої міфи. Окрім міфу народності та тотальної справедливості соціалістичного ладу, дуже важливим був міф революційності, революційного пафосу, вшанування революційних героїв. В театральних постановках та кінострічках, в естрадних піснях, експозиціях музеїв, монументальних пам'ятниках, пам'ятках історії та революційної боротьби вшановувались, уславлювались, увінчувались герої різних революцій і різних поколінь. Це було постійне завдання міністерства культури та керованих їм місцевих органів культури, окремих установ та закладів.

Ідейна спрямованість радянської культури, її ідеологічне наповнення по всіх напрямках забезпечувалось завдяки повному і всебічному контролю з боку держави та правлячої партії. Для радянської культури притаманний повний державний патерналізм відносно всіх типів закладів та галузей культурного життя. Культура стовідсотково фінансувалася державою, не можна сказати, щоб це фінансування було достатнім, але основні потреби задовольнялись, йшло капітальне будівництво, набувався інвентар, музичні інструменти, вироблялися декорації, ремонтувалися класи музичних шкіл, платилася зарплатня. Митці, творчі виконавці, працівники музеїв та клубів отримували певну зарплатню, культура фінансувалася за залишковим принципом, але «залишків» було чимало і їх до часу вистачало.

Найболючішими проблемами на той час була непристосованість приміщень багатьох музеїв до музейних функцій, відсутність коштів на повноцінну реставрацію пам'яток архітектури, особливо місцевого значення (всього під охороною було 70 тис.

пам'яток усіх видів та типів, з яких чималий відсоток належав гіпсовим погруддям «вождів» та «вчителів» світового пролетаріату). Але повне бюджетне фінансування державою культури дозволяло вимагати від представників творчих спеціальностей певної ідейної спрямованості їх діяльності. Замість творчої свободи існувало ідеологічне держзамовлення і лише в межах цього замовлення здійснювався творчий пошук. Твори (художні, літературні, скульптурні), постанови (театральні), естрадні концерти та окремі пісні якщо вони не відповідали останнім рішенням ЦК КПРС та уподобанням компартійних цензорів оголошувалися ідейно незрілими, буржуазними, націоналістичними тощо та не допускалися до розповсюдження, а то і знищувалися. Їх автори, якщо вони не демонстрували слухняності та зміни поглядів, підлягали різноманітним репресіям, від виключення зі творчої спілки (що означало, по суті, заборону на творчість), до ув'язнення в радянських політичних таборах.

Таким чином радянський державний патерналізм в галузі культури мав ідеологічний, нав'язливий, тоталітарний характер, був спрямований на впровадження через культурну сферу, її різноманітні галузі та заклади політики держави, ідеології КПРС, радянського інтернаціоналізму.

Водночас практика державного патерналізму щодо культури або національних культурних закладів поширена у світі та має право на існування. Завдання держави, яка здійснює подібну політику у культурній сфері, по-перше, у збереженні культурного надбання, підтримці тих закладів, які за своєю суттю та спрямованістю не мають комерційного характеру, не спроможні на самовиживання в ринкових умовах.

Держава має фінансувати та берегти культуру, створювати для її існування відповідні умови, підтримувати видатних митців, колективи, творчу молодь але не втручається у проблеми творчості, не формує певних ідеологічних замовлень [3, с. 7–12]. Подібна ситуація існує, наприклад, у Франції, яка є однією з найбільш розвинених у культурному відношенні держав світу. Подібний французькому державний патерналізм щодо культури мав розвиватися і в

Україні, принаймні в перші роки після отримання незалежності на початку всебічних соціально-економічних реформ.

Втім слід відзначити, що на цьому шляху можливі численні помилки та негазанди. Наприклад, вже йшлося вище про розвинену інфраструктуру культури, численність культурних закладів різного типу, що утримувались радянською державою. З одного боку це дійсно позитивний момент, хоча значною мірою ця інфраструктура технічно, матеріально і морально застаріла і потребувала оновлення [12, с. 313], але вона була і на цій базі можна було починати модернізацію і реформи. Але з іншого боку, ця закосніла та консервативна маса, об'єктивно звикла до державного патерналізму і не тільки вимагала його у якості бюджетного фінансування (на зарплатню 200 тис. працівників та утримання від 0,5 до 1 млн членів їх родин [8, с. 52], на комунальні платежі, на літературу, музичні інструменти тощо), а й самим своїм існуванням провокувала продовження радянсько-комуністичних засобів впровадження такого ж нав'язливого патерналізму з подібними ж цілями і завданнями.

Тобто система (не окремі люди, цілком гідні і професійні, а саме система) створена в часи СРСР для впровадження через культуру державної ідеології в нових умовах незалежної України була потенційно готова до прийняття й реалізації відповідних сигналів зверху і для впровадження якоїсь нової ідеології всупереч ідеї демократії, свободи творчості, гідності митця, дослідника тощо. Також, очевидно, і сучасні державні діячі, виховані в надрах радянської компартійної або господарчої системи були ментально та психологічно готові до репродукції таких команд. Низьких культурний рівень вищого керівництва країни, своєрідний адміністративно-командний менталітет пострадянського ґатунку, наївне бажання перевернути ідеологію з ніг до горі і після цього вважати що справа реформ виконана, призвели до того, що безвинними жертвами ідеологічних експериментів майже не стали християнська релігія і славнозвісне козацтво, герої визвольного руху, видатні українські письменники і поети.

Висновки. Таким чином, незважаючи на нове, напівнове або сурогатне нове ідеологічне наповнення, інфраструктура культури в Україні на 1991 р. була соціалістичною [11, с. 268], із притаманними останній функціями, хоч і не завжди вони експлуатувалися в достатній мірі. Як слушно відзначала Е. В. Віленська зі співавторами:

«...часткова руйнація «соціалістичних» методів державного керівництва економікою, освітою, культурою тощо не є ліквідація соціалізму, як намагаються стверджувати. Ліквідувати будь яке соціальне явище можна, лише замінивши його чимось новим, а до цього ще дуже далеко» [2, с. 11].

ЛІТЕРАТУРА

1. Бідзюра І.П. *Філософія системних реформ в Україні на рубежі століть* / І.П. Бідзюра. – К.: Навчальна книга, 2004. – 189 с.
2. Виленская Э.В. *Постсоветское реформирование: Западные образцы и украинские реалии. Монография* / Э.В. Виленская, Э.А. Дидоренко, Б.Г. Розовский. – Луганск: РИО ЛИВД, 1998. – 120 с.
3. Еверит Е. *Як керувати культурою: інтегроване культурне планування і культурна політика* / Е. Еверит // *Культурна політика в Європі: вибір стратегії й орієнтири. Зб. матеріалів. Укладачі: Е.І. Кузьмін, В.Р. Фірсов.* – К.: Вид-во «Ліберія», 2002. – 240 с.
4. Ігнатченко Г. *Харківська опера сьогодні* / Г. Ігнатченко // *Музика.* – 1998. – №4. – С. 10–11.
5. Кривобоков В.А. *Государственное строительство: Дворец или лачуга?* / В.А. Кривобоков. – Х.: Фолио, 2002. – 318. – *Бібліогр.:* С. 316–317.
6. *Народне господарство України у 1991 році: Статистичний щорічник* / Міністерство статистики України; Відповідальний за випуск В.В. Самченко. – К.: Техніка, 1992. – 468 с.
7. *Стан культурної сфери та культурної політики в Україні: Аналітичний огляд.* – К.: УЦКД Міністерства культури, 1995. – 40 с.
8. Стріха М. *Українська держава і культура: спроба пошуків взаємодії на тлі світового досвіду* / М. Стріха // *Розбудова держави.* – 1996. – №11. – С. 50–53.
9. Товстоп'ят Н. *Харківська опера сьогодні* / Н. Товстоп'ят // *Музика.* – 1998. – №4. – С. 10.
10. *Україна на перехідному етапі: політика, економіка, культура.* – К.: Вид. центр «Академія», 1997. – 280 с.
11. *Українське суспільство на шляху перетворень: Західна інтерпретація* / За ред. проф. В. Ісаєва. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 362 с.
12. Шейко В.М. *Історія української культури: Монографія* / В.М. Шейко. – Х.: ХДАК, 2001. – 400 с.

REFERENCES:

1. Bidzyura I.P. *Filosofiya systemnykh reform v Ukraini na rubezhi stolit'* / I.P. Bidzyura. – K.: Navchal'na knyha, 2004. – 189 s.
2. Vylenskaya Э.В. *Postsovetskoe reformirovaniye: Zapadnye obraztsy i ukraynskye realiy. Monohrafiya* / Э.В. Vylenskaya, Э.А. Dydorenko, В.Н. Rozovskyu. – Luhansk: RYO LYVD, 1998. – 120 s.
3. Everit E. *Yak keruvaty kul'turoyu: intehrovane kul'turne planuvannya i kul'turna polityka* / E. Everit // *Kul'turna polityka v Yevropi: vybir stratehiyi y oriyentyry. Zb. materialiv. Uklada-chi: E.I. Kuz'min, V.R. Firsov.* – K.: Vyd-vo «Liberiya», 2002. – 240 s.
4. Ihnatchenko H. *Kharkivs'ka opera s'ohodni* / H. Ih-natchenko // *Muzyka.* – 1998. – #4. – S. 10–11.
5. Kryvobokov V.A. *Hosudarstvennoe stroytel's-tvo: Dvoretz yly lachuha?* / V.A. Kryvobokov. – Kh.: Folyo, 2002. – 318. – *Bibliohr.:* S. 316–317.
6. *Narodne hospodarstvo Ukrayiny u 1991 rotsi: Statystychnyy shchorichnyk* / Ministerstvo statystyky Ukrayiny; Vidpovidal'nyy za vypusk V.V. Samchenko. – K.: Tekhnika, 1992. – 468 s.
7. *Stan kul'turnoyi sfery ta kul'turnoyi polityky v Ukraini: Analitychnyy ohlyad.* – K.: UTsKD Minis-terstva kul'tury, 1995. – 40 s.
8. Strikha M. *Ukrayins'ka derzhava i kul'tura: sproba poshukiv vzayemodiyi na tli svitovoho do-svidu* / M. Strikha // *Rozbudova derzhavy.* – 1996. – #11. – S. 50–53.
9. Tovstop'yat N. *Kharkivs'ka opera s'ohodni* / N. Tovstop'yat // *Muzyka.* – 1998. – #4. – S. 10.
10. *Ukrayina na perekhidnomu etapi: polityka, ekonomika, kul'tura.* – K.: Vyd. tsentr «Akademiya», 1997. – 280 s.
11. *Ukrayins'ke suspil'stvo na shlyakhu peretvoren': Zakhidna interpretatsiya* / Za red. prof. V. Isayeva. – K.: Vyd. dim «KM Akademiya», 2004. – 362 s.
12. Sheyko V.M. *Istoriya ukrayns'koyi kul'tury: Monohrafiya* / V.M. Sheyko. – Kh.: KhDAK, 2001. – 400 s.